

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 152.3
Г 80

Тетяна ГРЕТЧЕНКО

СУБ'ЄКТ-СУБ'ЄКТНА УСТАНОВКА НА УЧНЯ ЯК ОСОБИСТІСНИЙ КРИТЕРІЙ ДІАЛОГІЧНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

До особистісних проявів діалогічності вчителя ми відносимо установку педагога на суб'єкт-суб'єктні відносини з учнем, на рівнобаччю взаємодію. Вивчення феномена зазначеної установки дає підставу стверджувати, що вона визначає готовність педагога взаємодіяти в діалозі з учнем, забезпечує стійкий цілеспрямований характер протікання професійної педагогічної діяльності, а також виступає психозахисним механізмом особистості вчителя.

Ключові слова: діалогічність, абсолютизація, почуття самотності, ставлення, установка, взаємодія.

Особистісні прояви діалогічності вчителя можемо представити плумаченням переліку принципів ставлення до дитини, описаних Г.Л.Лендретом [5, 16 – 17]. Ставлення діалогічної особистості до учня-партнера передбачає відсутність у педагога власної абсолютизації (символічного ідолотворення) не лише як професійного виховника, але і як дорослого загалом. Діалогічне ставлення – це уникнення деструктивної позиції всезнайки. Воно

презентує власне прагнення здобути найвищу людську цінність – любов інших людей, яка проєктується на відкриті й шанобливі взаємини з ними.

Відкритість у структурі діалогічності педагога передбачає, з одного боку, надання вчителем дитині доступу до власного внутрішнього світу, дозвіл висвітлювати його. Тобто правдивою цінністю діалогічної педагогічної взаємодії є взаєморозкриття партнерів через зняття табу на висвітлення внутрішніх психологічних реалій один одного з рівних позицій. У педагогічній практиці це трансформується у добровільний дозвіл дітям навчати вчителя. Таке взаємне навчання, спровоковане діалогічним ставленням до дитини, об'єднує зусилля обох суб'єктів (педагогічної та навчальної діяльностей), що сприяє кращому засвоєнню учнями знань, отриманих у результаті власної (інколи не усвідомлюваної) активності.

З іншого боку, відкритість передбачає надання психологічного притулку, захищеного сховища для партнера, втілення впевненості у психологічній безпеці через власну довіру до партнера. Когнітивний Я-образ у структурі самосвідомості вчителя обов'язково передбачає розуміння власного прагнення бути акцептованим (прийнятим) таким, яким він є насправді. Звідси діалогічне намагання співпереживати дитині й цінувати її. Установка вчителя на терпляче ставлення до людської сутності дитини є похідною від усвідомлення ним власної (загальнолюдської) схильності робити помилки й учитися на них.

Діалогічність проявляється в усвідомленні педагогом власного емоційного та виразного реагування на світ і, як наслідок, – у цілеспрямованому послабленні власного тиску при входженні до внутрішнього світу дитини. Знання піраміди власних потреб та ієрархії мотивів дозволить діалогічній особистості вчасно збагнути власне задоволення від відчуття влади (бути керівником) і досконалості (знати відповіді на всі запитання). Це забезпечить розуміння вчителем власних маніпулятивних дій та усвідомлення потреби багато працювати над тим, щоб захистити своїх дітей від таких проявів.

Діалогічна особистість знає механізм становлення власного

Я: розкриття самості відбувається тим повніше, чим безпечніше почуває себе людина. Звідси прагнення діалогічного вчителя бути послідовним у взаємодії з учнями. Усвідомлення власного небажання підпорядковуватися будь-кому у прийнятті важливих життєвих рішень складає підручтя бажання утримуватися від керування життям дитини. Установка педагога на особливу цінність особистого досвіду (стосовно власної особи й учня як самостійної особистості) зумовлює бажання дозволити дітям набувати свій досвід і прагнення визнавати й підтверджувати почуття самості в дитини-партнера.

Діалогічна особистість позбавлена такого професійного стереотипного комплексу, як ілюзія власної могутності (та інших ілюзорних тенденцій, описаних І.В.Дубровіною): перебільшена віра в магію педагогічного впливу ще не є засобом від страху, болю, розчарування та стресів дитини [8, 222 – 225]. Розуміння цього спонукає вчителя намагатися лише пом'якшити удар описаних явищ, а не боротися з вітровими млинами. Однак усвідомлення психологічного механізму виникнення емоції страху в ситуації незахищеності дозволяє педагогу глибше проаналізувати власні тенденції поведінки, а звідси – намагання по-доброму, лагідно і без тиску торкатися внутрішнього світу беззахисної дитини.

В основі описаних принципів, на нашу думку, лежить проекція власних особистісних очікувань. Тому, виходячи з цього, змінити ставлення до дитини на діалогічне можна лише за умови зміни ставлення до самого себе, корекції власної Я-концепції через прийняття нового емоційного та когнітивного Я-образу.

Отже, особистісні прояви діалогічності – це прояви описаної вище установки на суб'єкт-суб'єктні стосунки з учнем, прийняття його особистості, повага до його неповторної індивідуальності.

Для подальшого дослідження психологічного механізму становлення вказаної установки необхідним є детальне вивчення її як психологічного феномена. Дослідження установок – “відносно стійких наборів вірувань, почуттів та інтенцій (намірів), спрямованих на об'єкти, людей, події чи символи” [12, 7] – є одним

із найважливіших напрямків соціальної психології. Деякі ранні дефініції соціальної психології актуально визначають соціальну психологію як науку про аттитюди [11, 519].

За визначенням А.Ребера, установка – це будь-який стан, диспозиція або тенденція організму реагувати певним чином [9, 402]. Оскільки з контексту цього визначення випливає, що реакція може мати декілька дій, то доцільним є визначення особливостей останніх. Отже, виходячи з визначення А.Ребера, вчитель може мати перцептивну установку (як на певний вид стимулів), установку, орієнтовану на завдання, функціональну установку (яка визначає спосіб використання об'єктів), м'язову установку (в якій оптимізується певна моторна дія) тощо. За Д.Н. Узнадзе, установки є моторні, перцептивні та розумові [10, 719].

Установка в нашому розумінні є тим психологічним феноменом, який посідає місце в континуумі психічної реальності між такими довготривалими особистісними диспозиціями чи станами, як звичка і риса, та психологічним явищем план (планування), яке відбиває більш загальну орієнтацію в ситуації. Установка завжди передбачає певну міру контролю за тим, як організм має реагувати в конкретних умовах.

М.Кордуелл відзначає трикомпонентну структуру та основні мотиваційні функції установки [4, 208 – 209]. Отже, установки мають такі компоненти: когнітивний (думка про об'єкт), емоційний (почуття до об'єкта), поведінковий (фактична поведінка відносно об'єкта).

Аналогічна трискладова структура описана американськими вченими: установка включає афективний та когнітивний компоненти і поведінкові інтенції [11, 519 – 521].

А.Ребер описує такі компоненти установки, як пізнавальний (переконання або думка, якої свідомо дотримується суб'єкт), емоційний (настрій чи почуття), оцінний (позитивна чи негативна оцінка об'єкта), конативний, або поведінковий (схильність до дій) [9, 71].

Якщо установка не вироблена, то людина, обмежуючись емоційним компонентом, виражає своє ставлення (сформоване, за термінологією Д.В Колесова, гедонічним механізмом

мотиваційного поля) в термінах “приємне – неприємне”, “подобається – не подобається” [3, 36 – 37]. Вже на цьому етапі дослідження механізмів формування установок зрозуміло, яке значення має саме поява адекватних атитюдів (установок) педагога в його професійній діяльності. За умови відсутності діалогічної установки (на суб'єкт-суб'єктні стосунки) на несвідомому рівні в учителя виникає ставлення до учня, продиктоване спонтанною емоційною реакцією. На становлення згаданої реакції впливають не лише об'єктивні обставини, педагогічна ситуація загалом, а й психофізичний актуальний стан, суб'єктивні потреби особистості вчителя. Це наражає педагогічну взаємодію на небезпеку безконтрольності спонтанних емоційних спалахів, суб'єктивних неадекватних ставлень тощо.

У зв'язку з тим, що установка визначається сучасною психологією як “не конкретний психологічний процес, а дещо цілісне, що має центральний характер” [10, 718], можна відзначити її гіпотетичність. М.Кордуелл називає її гіпотетичним конструктом – тобто тим, що не підлягає безпосередньому вимірюванню, а виводиться логічним шляхом. Однак цей конструкт позначає цілком реальний стан особи.

У вітчизняній психології цей стан описувався як “готовність, налаштованість (схильність – Т.Г.) суб'єкта, яка виникає при визначенні наперед (угадуванні, передбаченні – Т.Г.) ним появи певного об'єкта, яка забезпечує стійкий цілеспрямований характер перебігу діяльності стосовно даного об'єкта” [7, 419]. Нові дослідження українських психологів роблять акцент на *неусвідомленості установки*, розглядають її як “не усвідомлюваний особистістю стан готовності до діяльності, за допомогою якої може бути задоволена та чи інша потреба” [2, 90]. С.Д.Максименко, В.О.Зайчик, В.В.Клименко, В.О.Соловієнко вказують, що установка може виявлятися в стандартизованих судженнях, некритично засвоєних людиною під час спілкування з іншими людьми, в упередженості, у виокремленні з оточення того, що має для неї важливе, життєве значення [2, 90].

Грузинська психологічна школа Д.Н.Узнадзе створила *теорію*

установки як загальнопсихологічну систему уявлень, котра як центральне пояснювальне поняття вирізняє принцип установки [10, 679]. З цієї позиції установки регулюють широкий спектр усвідомлюваних і неусвідомлюваних форм психічної діяльності.

Д.Майерс, посилаючись на Тімоті Вільсона, повторює сміливу ідею: психічні процеси, що контролюють нашу соціальну поведінку, відрізняються від психічних процесів, через які ми пояснюємо свою поведінку. Тому раціональні пояснення можуть пропускати установки на інстинктивному рівні, котрий фактично керує нашою поведінкою [6, 69].

Отже, група вчених визначає *установку як прояв несвідомого*, тоді як інші дослідники визнають когнітивні (тобто свідомі) компоненти описуваного явища.

Виходячи з визначення Д.Н.Узнадзе, можемо означити установку педагога на суб'єкт-суб'єктну взаємодію як його готовність до сприймання майбутніх подій у педагогічній ситуації та власних педагогічних і навчальних учнівських дій у діалогічному, співсуб'єктному характері. Вона (описана установка) забезпечує стійкий цілеспрямований характер перебігу педагогічної діяльності, слугує основою доцільної вибіркової активності педагога стосовно способів адекватного педагогічного впливу.

Як зарубіжні (М.Кордуелл, А.Ребер, Д.Н.Узнадзе), так і вітчизняні психологи (С.Д.Максименко та ін.) визнають, що установка виконує мотиваційні функції. *Захисна, оцінно-експресивна, інструментальна й пізнавальна* – основні функції установки, описані М.Кордуеллом [4, 208 – 209].

Отже, установки захищають учителя від негативних почуттів до себе, коли проєктуються негативні почуття на інших людей у педагогічній ситуації. Мова йде про заботони як різновид упередження (детальний опис указаних явищ виходить за межі даного дослідження). Як і будь-який інший прояв стереотипізації, установка, на нашу думку, є чинним психозахисним механізмом. Причому позитивні установки педагога можуть стати профілактичним заходом у системі професійної психогігієни.

Оцінно-експресивна функція установки описана М.Кордуеллом

як спосіб вираження ставлення до тих предметів і явищ, які мають для людини важливе значення. Так, визнаючи пріоритет цінності людини перед цінністю інформації, педагог трансформує це переконання в *установку на учня як на Людину, варту поваги*.

Інструментальна функція полягає в тому, що вчитель приймає певні установки та виражає їх як своє ставлення, якщо вони допомагають досягнути шизивння або уникнути осуду оточення. Віддзеркалюючи мотив самопрезентації та самовираження, установка в цьому контексті відбиває наслідування цінностей соціального середовища як спосіб адекватного культурного пристосування. Так, підтримуючи загальні тенденції соціуму впровадження демократичних змін, які починаються зі змін у суспільній свідомості, педагог через наявність суб'єкт-суб'єктної установки реально втілює потреби зовнішнього світу. Натомість авторитарна позиція вчителя викликає осуд сучасного суспільства.

Пізнавальна функція виявляється в тому, що допомагає впорядкувати навколишній світ у порівняльних термінах (наприклад, "подобається" чи "не подобається") і дозволяє передбачити деякі події. Це, на нашу думку, найнебезпечніший механізм у педагогічній взаємодії, оскільки, економлячи психічну енергію, він породжує очікування стандартної для певного типу учнів поведінки в типовій педагогічній ситуації. Таке стереотипне передбачення лише обмежує взаємодію. Проте установка на постійні позитивні зміни в особистості школярів сприяє більшій гнучкості вчителя в педагогічному спілкуванні та діяльності.

Д.Н.Узнадзе називає три функції установки. По-перше, вона визначає стійкий, послідовний, цілеспрямований характер перебігу діяльності, виступає як механізм стабілізації, який дозволяє зберегти її спрямованість у постійно змінних ситуаціях. По-друге, установка звільняє суб'єкта від необхідності приймати рішення й довільно контролювати перебіг діяльності у стандартних ситуаціях, які вже раніше зустрічалися. По-третє, установка може виступати як фактор, що зумовлює інертність, негнучкість діяльності, ускладнює пристосування до нових ситуацій [10. 719]. Відповідно до цього установка педагога стабілізує його професійну діяльність, автоматизує довільний

контроль над власними діями у стандартних педагогічних ситуаціях, проте ритуалізує стосунки з учнями.

Виходячи з ієрархії регуляції діяльності, можемо означити структуру суб'єкт-суб'єктної установки вчителя через смислові, цільові та операційні компоненти [10, 720]. Установка на суб'єкт-суб'єктні стосунки в педагогічній взаємодії передбачає три самостійні, але взаємопов'язані складові.

Перша – *смислова* установка. Вона відбиває ставлення вчителя до учня як до людини, що має для нього особистісно значущий сенс. Тобто учень – партнер у педагогічній взаємодії – виступає в конкретній педагогічній ситуації як референтна особа, без якої неможливий процес професійної та особистісної самореалізації вчителя. Смислова установка включає три компоненти. Перший – *інформаційний* компонент – погляди на педагогічну взаємодію й образ ідеальної педагогічної ситуації, а також когнітивний образ учня без оцінних суджень або з перспективою на наближення до ідеалу людини. Другий компонент – *емоційно-оцінний* – передбачає ставлення до учня як до симпатичної особи, приглушення антипатії через акцент на атракційних (привабливих) характеристиках учня як людини. Третій компонент – *поведінковий*, це готовність учителя свідомо контролювати поведінкові діалогічні патерни щодо учня як партнера по спілкуванню та співсуб'єкта в пізнанні навчального предмета.

Другою частиною, що входить до складнішого утворення “суб'єкт-суб'єктна установка”, є *цільова*. Вона виникає під впливом мети педагогічної діяльності й визначає стійкий характер перебігу педагогічних дій. Останнє (стійкий характер перебігу дій) проявляється у виникненні динамічних тенденцій до завершення перерваної дії. Тобто дії вчителя в конкретній педагогічній ситуації зорієнтовані на досягнення кінцевої мети педагогічної діяльності. Це виступає рушієм прагнення завершити розпочатий педагогічний вплив. У вітчизняній психології це явище пов'язується із так званим ефектом Зейгарник, який віддзеркалює вплив на процеси пам'яті перерви в діяльності [10, 790].

Третьою установкою в комплексі на суб'єкт-суб'єктні стосунки в системі “вчитель-учень” є *операційна*. Вона виникає в ході

розв'язання педагогічної задачі з урахуванням умов наявної педагогічної ситуації та вірогідного прогнозування цих умов, яке (прогнозування) спирається на попередній досвід поведінки в аналогічних педагогічних ситуаціях. Операційна установка проявляється у стереотипності мислення. Стереотипізація є одним із механізмів педагогічної перцепції на етапі міжособистісного пізнання [1, 85 – 88]. Сутність цього механізму в тому, що педагог сприймає учня крізь призму притаманних йому стійких еталонів, які формуються найчастіше стихійно (при недостатній психологічній підготовленості до професійної діяльності). За умови дефіциту інформації про учня, якого оцінюють (особливо з першого погляду), стереотипізація зумовлює конформність (інколи, як контраст, – акцентуїована домінантність) особистості вчителя, шаблонність (негнучкість) мислення, стандартний (не творчий) підхід до педагогічної ситуації. Найчастіше формуються специфічні соціальні стереотипи (відмінника, активіста, двійчника тощо): експресивно-естетичні, рідше – антропологічні, ще рідше – етнокультурні.

На нашу думку, значну частину явища “суб'єкт-суб'єктної” установки займає “досвідома” форма свідомого процесу – неусвідомлювана установка. Вона спрацьовує як прояв двох ілюзій: контрастної та асимілятивної [10, 721].

Прикладом контрастної ілюзії вчителя може бути випадок, коли стримано-нейтральне ставлення учня до навчального предмета на тлі його попереднього надмірного зацікавлення може сприйматися педагогом як негативне. Помилкова оцінка вчителем учнівського ставлення пояснюється механізмом неусвідомлюваної установки першого на позитивно сприйнятий ним попередній жест учня щодо навчального предмета.

Однак неадекватність оцінки може проявлятися в іншому: наприклад, коли ситуативний прояв пізнавального інтересу школяра може перерости в очікування педагога на сприймання постійного зацікавлення учня своїм предметом (навіть коли той проявляє байдужість). Це – прояв неусвідомлюваної установки вчителя у формі асимілятивної ілюзії.

Отже, суб'єкт-суб'єктна установка на учня не лише визначає

діалогізм стосунків у педагогічній взаємодії, але й обґрунтовує діагностику психологічної готовності вчителя до діалогічних взаємин, виступаючи особистісним критерієм діалогічності педагога. Наявність цієї установки є необхідною умовою формування і розвитку діалогу в системі "вчитель-учень".

1. Забронький М.М. Педагогічна психологія: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2000. – 100 с.
2. Загальна психологія: Підручник для студентів вищих навч. закладів / За ред. Максименка С.Д. – К.: Форум, 2000. – 543 с.
3. Кофесов Д.В. Эволюция психики и природа наркотизма. – М.: Педагогика, 1991. – 312 с.
4. Кордули М. Психология. А-Я: Словарь-справочник. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 448 с.
5. Лэнгрет Г.Л. Игровая терапия: искусство отношений. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 365 с.
6. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1997. – 688 с.
7. Психология. Словарь / Под ред. Петровского А.В., Ярошевского М.Г.. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
8. Рабочая книга школьного психолога / Под ред. Дубровиной И.В. – М.: Просвещение, 1991. – 303 с.
9. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Т.2 (П-Я). – М.: ООО "Изд-во АСТ", "Изд-во "Вече", 2001. – 560 с.
10. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.
11. Chaiken S. The Psychology of Attitudes. – San Diego, Calif.: Harcourt Brace Jovanovich, 1993. – P. 384.
12. Carlson N., Buskist W., Martin G. Psychology: The science of behaviour. (European adaptation). – London: Pearson Education Limited, 2000. – 744 p.

Гретченко Татьяна. Субъект-субъектная установка на ученика как личностный критерий диалогичности учителя. Кличностным проявлениям диалогичности учителя автор относит установку педагога на субъект-субъектные отношения с учеником, на равностороннее взаимодействие. Изучение феномена указанной установки дает основание утверждать, что она определяет готовность педагога взаимодействовать в диалоге с учеником, обеспечивает стойкий целеустремленный характер протекания

профессиональной педагогической деятельности, а также выступает психозащитным механизмом личности учителя.

Ключевые слова: диалогичность, абсолютизация, чувство самости, становление, установка, взаимодействие.

Tetyana Hretchenko. Subject-subjective attitude of teacher toward pupil as personality's criterion of pedagogue's dialogibility.

Personality's manifesting of pedagogue's dialogibility is attitude to subject-subjective relationship between the teacher and the pupil to interaction. The study of phenomenon shows that attitude determines willingness of pedagogue to dialogues interaction with the pupil attitude provides purposeful elapsing of professional pedagogical activity and attitude is psychic defense of teacher's personality.

Key words: absolutism, coming-to-be, interaction, setting up.